

ДИДАКТИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ УМІНЬ ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

Стаття посвячена проблемі формування у молодших школярів умінь працювати з підручником; определены дидактические условия, способствующие повышению эффективности этой работы.

The article deals with the problem of forming some skills in using textbook by junior schoolchildren. Some didactic conditions which favour the increase in efficiency of using textbook by junior schoolchildren are determined here.

Актуальність дослідження. Проблема формування умінь працювати з підручником тісно пов'язана з теорією шкільного підручника – галуззю науки, що досліджує основні характеристики цього виду навчальної літератури.

Шкільний підручник – це, з одного боку, носій змісту освіти, а з іншого – засіб навчання (С.Гончаренко, Д.Зуєв, В.Краєвський, І.Лернер, М.Скаткін та ін.).

Підручник як носій змісту освіти покликаний реалізувати усі компоненти цього змісту – інформаційний, репродуктивний, творчий, емоційно-ціннісний. Це і визначає функціональне забезпечення навчальної книги. Аналіз наявного наукового фонду свідчить про те, що провідними функціями підручника для початкової школи є інформаційна, розвивальна, мотиваційна, виховна. Функції підручника реалізуються у його структурі, яка передбачає наявність таких складових: текст (основний, додатковий, пояснювальний) та позатекстові компоненти (апарат організації засвоєння, ілюстративний матеріал, апарат орієнтування).

Підручник як засіб навчання знаходить своє відображення в тому, що, з одного боку, в ньому певною мірою запрограмована методика навчання, а з іншого – він покликаний не лише забезпечувати оволодіння учнями знаннями, умінями і навичками, а й сприяти реалізації процесуальної сторони навчання – формувати уміння вчитися, невід'ємною складовою якого є уміння працювати з книгою.

Організація роботи з підручником на уроці як метод

навчання включає “зовнішні” та “внутрішні” компоненти (Я.Кодлюк, О.Савченко). “Зовнішні компоненти” методу реалізує вчитель – це робота з навчальною книгою на різних етапах уроку (у формі самостійної роботи та під керівництвом учителя), а також з кожним зі структурних компонентів підручника. Результатом цього процесу є “надбання” школяра – оволодіння умінням працювати з підручником, що складає “внутрішній компонент” методу. “Внутрішні компоненти” роботи з книгою реалізуються не лише вчителем, а й самим підручником (шляхом пред’явлення у ньому відповідних завдань). Добре організоване “зовнішнє” і переведення його у “внутрішнє”, вважає Є.Божович, – основний шлях формування суб’єкта навчальної діяльності. Так, наприклад, Л. Концева радить починати навчання учнів працювати з підручником з формування таких прийомів: виділяти суттєве (головну думку), складати план, переказувати текст, відповідати на запитання. В.Паламарчук структурує дане уміння таким чином: мотивація, читання й аналіз тексту, виділення головного, порівняння та узагальнення, відповіді на запитання підручника, складання плану, самоперевірка [2, с. 47].

О.Савченко (автор програми “Формування загальнонавчальних умінь і навичок”) відносить уміння працювати з підручником до загальнонавчальних, зокрема організаційних, та передбачає його ускладнення при переході із класу в клас [3, с. 204].

Мета нашої статті – визначити дидактичні умови, що допоможуть значно підвищити ефективність формування у молодших школярів уміння працювати зі шкільними підручниками.

Аналіз наявного наукового фонду і власне бачення проблеми дозволили виділити структурні компоненти вміння працювати з підручником, які включають:

- уміння працювати з текстом;
- уміння працювати з позатекстовими компонентами;
- уміння користуватися апаратом орієнтування;
- загальнонавчальні уміння (аналіз, порівняння, узагальнення, контроль за якістю роботи тощо).

Виходячи з того, що результативність роботи над навчальним текстом тісно пов’язана з його розумінням, усвідомленням внутрішньої смислової структури, нами визначено

такі основні уміння, які забезпечують даний процес: виділяти головну думку, складати план, переказувати, ставити запитання. Окрім того, уміння працювати з текстом включає також уміння працювати з мікротекстами (наприклад, із правилами). Робота з позатекстовими компонентами підручника передбачає сформованість умінь працювати із завданнями, інструкціями, пам'ятками, таблицями, схемами, ілюстраціями. Уміння працювати з апаратом орієнтування включає в себе орієнтування у структурі підручника, шрифтових та кольорових виділеннях і сигналах-символах.

Робота з підручником передбачає складну аналітико-синтетичну діяльність, в основі якої лежать найважливіші мислительні операції – аналіз, порівняння, узагальнення, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, виділення головного, що є базою для формування загальнонавчальних умінь і навичок (насамперед загальнопізнавальних). Тому зазначені вміння також вважаємо важливими складовими уміння працювати з підручником.

Як зазначає О.Янченко, уміння працювати з апаратом орієнтування розглядається нами як окрема складова уміння працювати з підручником (хоча апарат орієнтування належить до позатекстових компонентів навчальної книжки). Такий підхід зумовлений тим, що цей компонент підручника виконує насамперед “технічну” функцію, тому робота з ним організовується дещо по-іншому, ніж з тими структурними компонентами, які спрямовані на здобуття та застосування знань. Окрім того, апарат орієнтування надає необхідну допомогу в організації процесу засвоєння, тому його виокремлення підкреслює значущість, важливість оволодіння умінням ним користуватися в рамках школи першого ступеня [4, с. 10-11].

Особливість уміння працювати з підручником вбачаємо в тому, що воно, з одного боку, належить до загальнонавчальних (міжпредметних), а з іншого – включає в себе найважливіші міжпредметні вміння – аналізувати, порівнювати, узагальнювати, контролювати роботу тощо, тобто є комплексним, інтегрованим.

У шкільній практиці роль уміння працювати з підручником недооцінюється, його формування відбувається стихійно, вчителі мало уваги приділяють організації самостійної роботи учнів з

навчальною книгою на уроці (83 % опитаних використовують книжку лише з метою закріплення та повторення вивченого, 25 % – під час вивчення нового матеріалу; вчителі пропонують учням обмежену кількість видів роботи з підручником).

Результати спостережень та контрольного зрізу засвідчили, що молодші школярі недостатньо володіють уміннями працювати з кожним зі структурних компонентів підручника. Так, наприклад, умінням працювати з текстом на високому рівні володіє 19 % третьокласників і 25 % четвертокласників, тоді як на низькому відповідно 35 % і 30 %; користуються апаратом орієнтування 23 % і 28 % школярів, а 31 % і 24 % – не використовують цей структурний компонент. Найнижчі показники спостерігаються стосовно рівнів оволодіння молодшими школярами умінням працювати з позатекстовими компонентами (на високому рівні – 12 % і 16 %, на низькому – 49 % і 41 %).

Причинами, незадовільного стану оволодіння учнями умінням, працювати з підручником, на нашу думку, є спрощене розуміння педагогами його сутності (як уміння працювати з текстом), а також нерозробленість теоретичних основ розвитку даного уміння та обмаль науково обґрунтованих методичних рекомендацій щодо його формування. Це й зумовило необхідність виокремлення дидактичних умов формування у молодших школярів уміння працювати з підручником.

Виділяючи дидактичні умови формування у молодших школярів уміння працювати з підручником, ми враховували особливості цього уміння, а саме:

- це навчальне уміння, тому з метою його формування доцільно забезпечити поетапність цього процесу;
- це загальнонавчальне уміння, а значить доцільним є використання міжпредметних завдань;
- формування уміння працювати з підручником розглядається нами в межах молодшого шкільного віку, тому обов'язковою умовою його вироблення є забезпечення позитивної мотивації учіння, а також поєднання прямого й опосередкованого способів впливу на дану якість.

Встановлено, що ефективне оволодіння молодшими школярами умінням працювати з підручником передбачає реалізацію в навчальному процесі таких дидактичних умов:

мотиваційне забезпечення процесу формування уміння працювати з підручником; комплексність і поетапність формування структурних компонентів зазначеного уміння; міжпредметний характер його вироблення; поєднання прямого й опосередкованого способів впливу на дану якість.

Забезпечення позитивної мотивації процесу формування в учнів уміння працювати з підручником передбачає вирішення таких завдань: зацікавити школярів роботою з книгою, вчити орієнтуватися в її структурі, формувати внутрішню готовність до оволодіння умінням, працювати з підручником, підтримувати інтерес до цього виду діяльності. Для реалізації даної умови ефективними є певні прийоми: актуалізація вже наявних мотивів (похвала за попередні досягнення), перспективна мотивація (показ можливостей використання набутих знань у майбутньому), похвала при отриманні проміжних результатів, наведення правильного зразка дії, обмін ролями “учитель-учень”, створення ситуації суперництва.

Робота з формування уміння працювати з підручником передбачає поетапність і комплексність цього процесу, що сприяє послідовному оволодінню умінням, і включає такі етапи: мотиваційний, тренувальний, основний. Специфіка кожного з них полягає в тому, що:

- формування зазначеного уміння відбувається поступово (від формування інтересу до роботи з книгою до ознайомлення з конкретними прийомами користування підручником, засвоєння операційного складу прийомів та творчого використання умінь);
- формування одних складових аналізованого уміння включає роботу з іншими компонентами книги, однак домінуючою на певному етапі є одна діяльність (таким чином забезпечується комплексність оволодіння структурними компонентами уміння працювати з підручником).

Міжпредметний характер вироблення зазначеного уміння націлює на перенесення набутих умінь на інші види діяльності та різні навчальні предмети. Реалізація цієї умови забезпечується таким чином: з одного боку, використанням системи міжпредметних завдань, складених з урахуванням змістового, мотиваційного та процесуального компонентів навчання, а з іншого

– одночасним формуванням інших загальнонавчальних умінь (аналізувати, порівнювати, узагальнювати, контролювати роботу тощо), які сприяють виробленню основного. Запропонований матеріал передбачав роботу з усіма структурними компонентами книги (текстом, позатекстовими компонентами, апаратом орієнтування).

Уміння працювати з підручником формується шляхом органічного поєднання прямого й опосередкованого способів впливу на дану якість. Прямий спосіб відображений в теорії поетапного формування розумових дій і включає чіткі вказівки, що і як учні повинні виконувати, тобто передбачає цілеспрямоване вироблення окремих структурних компонентів вказаного уміння. Опосередкований створює умови, які забезпечують оволодіння школярами необхідними умінями, і здійснюється через підбір та організацію змісту і методів навчання. Основними засобами опосередкованого впливу є особистісно орієнтоване спілкування; використання цікавого й пізнавального матеріалу, проблемних та ігрових ситуацій; особистий приклад педагога; створення у класі такої атмосфери, яка сприяла б зацікавленню дітей роботою з підручником, виникненню бажання оволодіти умінням працювати з ним.

Отже, означені й охарактеризовані нами дидактичні умови значно підвищують ефективність формування у молодших школярів умінь працювати з підручником.

Література

1. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 637 с.
2. Паламарчук В.Ф. Як виховати інтелектуала? – К.: Освіта, 1999. – 212 с.
3. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи. – К.: Генеза, 1999. – 362 с.
4. Янченко О. Формування у молодших школярів уміння працювати з позатекстовими компонентами підручника // Поч. школа. – 2005. – № 7. – С. 10-14.